

Kapcsolatérzékeny útfüggőség¹

Motto1: “Csak tréfának hangzik, de hátha igaz: akinek barátai vannak, az még a náthát is nehezebben kapja el, ha mégis elkapja, könnyebben kigyógyul belőle.”(Gombár, 2001)

Motto2: “Szó szerint életveszélynek teszem ki magam azzal, hogy nem vagyok korrupció, hiszen ismeretlenek már többször megfenyegettek – állította Erent Gábor, az Argosz biztosító egykori üzleti igazgatója. – Magyarországon az a legveszélyesebb, ha az ember igyekszik tisztességes maradni. Nem is igen fogadtak be az “üzleti körök”. A legtöbben azt hiszik, hogy én is ugyanolyan vagyok, mint ők, csak félek kimutatni – vagy egyszerűen hülyének tartanak. Talán éppen ezért van sok barátom.” (6 főszereplő ... 2001)

A kapcsolati kultúra, amitől főszereplőnk, az útfüggőség² függ, az az intézmény- és normarendszer, melynek segítségével egy társadalom a személyes kapcsolatrendszerek alkalmazásának feltételeit szabályozza. Tehát nem az a fontos, hogy mekkora a kapcsolati tőke, milyen a kapcsolatrendszerek morfológiája, hanem az, hogy miként működnek (és miként nem) az adott kultúrában a személyes kapcsolatok. Másként, arra vagyunk kíváncsiak, hogy – igaznak tételezve a Motto1-ben szereplő népi bölcsességet – hogyan válik a személyes kapcsolat a gazdasági és politikai cselekvés „melegágyává” illetve, hogy – a Motto2-beli helyzetelemzést is elfogadva – hogyan lesz ebből a közjószágból „közrossz”.

Az elemzés során egy szuper-leegyszerűsítő, duális tipológiát alkalmazunk, a társadalmak kapcsolati kultúrájuk szerint legyenek kapcsolatérzékenyek és kapcsolatérzéketlenek. Az előbbi valami olyasfajta világot jelent, amilyennek a görög életet láttatja Fokasz:

„A görög társadalom jóformán csak a személyes kapcsolatok szintjén működik. Ha mi egymás között megállapodunk valamiben, akkor az úgy is lesz. Ha magunk vesszük kézbe a dolgokat, akkor azok el is intéződnék... Görögországban a személyes elkötelezettségek és a kölcsönösségi viszonyok továbbra is erősebbek, mint a nyugati mintájú szerződéses elkötelezettségek. A görögök igyekeznek is a legtöbb dolgot ezen az interakciós szinten megoldani. ... A Törvény és a Szabály itt nem a polgári egyenlőség és szabadság elvont

---

¹ Eredetileg megjelent: Kapcsolatérzékeny útfüggőség (Magyar korrupció?) 2000, 2001, 7-8 sz. 11-24 old.

² Szociológiai szempontból az útfüggőség lényege az, hogy olyan önfenntartó-öngerjesztő (intézményesedő) folyamatok jönnek létre, amelyek csökkentik az adott pályán mozgó társadalom számára az útról való letérés esélyét. (David 1985, Arthur 1988).

megtestesülésének, hanem materializálódott akadálynak számít, amit mindenkinek minden lehetséges módon ki kell játszania ahhoz, hogy célhoz érjen.” (Fokasz 1999).

Egy ilyen világban élni azt jelenti, hogy „mindenki” tudja, hogy a kapcsolatok fontosak, s ezért azokat ápolni érdemes (a haszon elvének megfelelően), hogy mások is ezt teszik, s ezért a kapcsolatokat ápolni kötelesség (a közösségbe tartozás elvének megfelelően), s hogy ez így természetes is (kulturális³ hatás)⁴.

A haszonelv és a közösségi összetartozás hatását másutt már kifejtettük (Czakó-Sik, 1987, Sik, 1983, 1988 és 1994b), ezért ehelyütt inkább a kultúra hatásáról szólnánk. Egy kapcsolatérzékeny kultúrában élni azt jelenti, hogy

- ha kifogy a só, ha hiányzik egy alkatrész, ha félünk valakitől, ha olcsó hitelt akarunk, ha nem ismerjük pontosan a szabályokat, akkor első gondolatunk nem az, hogy hol a legközelebbi bolt, rendőr, bankhivatalnok vagy ügyvéd, hanem az, hogy „kihez forduljunk”, ezalatt magától értetődően személyes ismerőst, vagy egy általa javasolt (s érte kezességet vállaló) ismerőst értve.
- Ha el akarunk intézni valamit, nem az a kérdés, hogy meg lehet-e vesztegetni az ügyintézőt, hogy lehet-e, kell-e hálapénzt adni, hanem, hogy mennyit és hogyan kell csúsztatni⁵, és ha a korrupciót kezdeményező üzenetek típus szövegeit, testbeszédét mindenki egyből felismeri. Mi több, „magunk között” a korrupciót nem, hogy szégyellnénk, de büszkélkedünk is azzal, hogy milyen ügyesek voltunk.

---

³Hasonlóan más mediterrán kultúrákhoz, lásd a grúz második gazdaság elemzését (Mars-Altmann 1994), a szóbeszéd romániai társadalomrajzát (Sampson é.n.) vagy a kapcsolati tőke szerepét Dél-Olaszországtól, Máltán keresztül az arab világig.

⁴A haszonelv, a közösségi késztetés-kényszer és a kulturális hatás egymást erősítik a kapcsolatérzékenység fenntartásában. Ezen keresztthatások eredménye, hogy a kapcsolatok konvertálhatósága (például pénztőkévé) nehézkes (Róna-Tas 1998), ugyanakkor a kapcsolatok könnyen örökíthetők, sőt a kapcsolatérzékeny viselkedést már a gyerekkorban gyakoroltatja a közösség (Tóth 1999), a felhalmozott kapcsolati tőke fenntartása sokak közös érdeke (Sik 1988).

⁵Kapcsolatérzékeny társadalom például az orosz, ha igaz, hogy – mint azt Ledeneva (1998) írja -az állammal szemben eleve(?) bizalmatlan szláv lélek(?), megerősítést nyerve az évszázadokon keresztül dúló parancsuralomtól, menthetetlenül és visszavonhatatlanul kapcsolatérzékennyé lesz és tesz. Vagy ha igaz, amiről Rigby (1998) ír, hogy a mai orosz politikát alapvetően befolyásoló klánszellem a cári Oroszország politikai mechanizmusainak természetes folytatása, s, hogy a Szovjetunió „szélein”, majd a mai „közélföldön” ugyanez csak még ősbibb alapokon nyugodva és ezért még szélségesebb formában érvényesül mindmáig (és valószínűleg örökkön örökké).

- Ha sikert ér el valaki, akkor az magától értetődően jó kapcsolatainak tudható be⁶, s ha a társaságunkban (vagyis „köreinkben”) felmerülő ismeretleneket arról azonosítjuk be, hogy „kiket ismer”, és idegenek közé kerülve magunk is iziben arra tereljük a szót, hogy kikkel, mikor, mit csináltunk, állandó készenlétben arra, hogy a kapott kapcsolati tőkére vonatkozó információt értékeljük, tároljuk, s szükség esetén mobilizáljuk.

Magától értetődő, hogy a kapcsolatérzékeny kultúrában is fontos a kapcsolati tőke. De nem mindennél fontosabb. Itt is kötnek üzleteket szóbeli megállapodás alapján, van korrupció, segítenek egymásnak a szomszédok, a rokonok. A különbség a kapcsolatérzékeny kultúrához képest az, hogy egy kapcsolatérzékeny világban előbb jut az emberek eszébe a piaci megoldás, mint a személyes kapcsolat megmozgatása, inkább a jogi megoldást keresik, s ezt csupán „olajozzák” személyes kapcsolatokkal. Korrupciót csak végső esetben (nagyon nagy haszonnal kecsegtető üzlet megszerzése érdekében), olyankor is csak módjával és alkalmanként használnak, mert vesztegetni kockázatos, a lebukás esélye nagy, s ha ez bekövetkezik, akkor a jogi következményeken túl olykor még (legalábbis időszakos) kiközösítéssel is számolhat a rosszkodó (miért is még „maguk között” sem célszerű hivatkozni vesztegető-készségükkel).

Az elemzés kiinduló tétele az, hogy a mai magyar társadalom kapcsolatérzékeny. Az elemzés második lépése annak láttatása, hogy a rendszerváltás során a kapcsolatérzékeny magyar kultúra nem változik meg, sőt arra is képes, hogy önmagát újratermelje. Ez úgy is megfogalmazható, hogy a mindennapok kultúrája csak nagyon lassan változik, s ezen viszonylagos változtathatlansága miatt a nála változékonnyabb (politikai és gazdasági intézmények) elemek változásának mértékét is lassítja, illetve ezek módját befolyásolja⁷.

---

⁶Rose és Haerpfer (1992) szerint külföldi és politikai kapcsolatokkal rendelkezni az orosz, bolgár, cseh, szlovák és lengyel népesség zömének egyaránt a siker legbiztosabb záloga. Sokkal inkább, mint az intelligencia, a hasznosság vagy a becstelenség.

⁷Etzioni (1991) szerint ez annak tudható be, hogy a kulturális változások súrlódása nagyobb, mint a politikai vagy a gazdasági változásoké. Jómagam nagyon szellemesen ezt úgy fogalmaztam meg, hogy „A rendszerváltás csak a politikai pamfletekben megy végbe egy csapásra. Valójában a rendszerváltás üteme a rendszer egyes elemei esetében gyors, más elemek esetében lassú. E kontinuum két szélső pólusa értelemszerűen az, amikor egyik pillanatról a másikra megváltozik a rendszer, illetve, amikor minden marad a régiben. Az előbbire lehet példa, ahogy Szűrös Mátyás a Parlament lépcsőjén a népköztársaságból köztársaságot „csinált”, az utóbbira, ahogy az orvosok ma is hálapénzt kapnak

A gondolatmenet harmadik eleme az, hogy állításunk szerint a kapcsolati tőke felértékelt volta és az ebbe történő beruházás után járó osztalék magas hozama nem tud csökkenni⁸. Továbbá azt is állítjuk, hogy a kapcsolati tőke a kultúra igencsak militáns eleme, amennyiben képes a számára kedvező környezet fennmaradásának kikényszerítésére. Következésképpen, ha a rendszerváltás előtt nagy volt a kapcsolati tőke szerepe, akkor feltételezzük, hogy ez képes volt saját képére formálni a rendszerváltás folyamatait.

Összefoglalóan, ha igaz, hogy a korábban említett strukturális okok (a haszonelv, a közösségi és kulturális hatások együttese) miatt⁹ nagy a kapcsolatérzékenység tehetetlenségi ereje, akkor - ha csak a politika, a gazdaság vagy/és a mindennapi élet igényei-kényszerei hirtelen és nagymértékben nem változnak meg (például egy hatékony piacrendszer kiépülése miatt nem válik feleslegessé válik a kapcsolati tőke¹⁰, illetve a totalitárius állam nem bünteti halállal a kapcsolatok alkalmazását¹¹)- feltételezhetjük, hogy a kapcsolati tőke rendszerváltás előtti felértékeltsége is túléli (s a maga képére formálja) a rendszerváltást.

Ha elfogadjuk, hogy a mai magyar társadalom kapcsolatérzékeny és a minket körülvevő világ kapcsolatérzéketlen, akkor az alábbi elemzés olyan esettanulmánynak fogható fel, amely azt

---

vagy, hogy a vidéki nők ma is inkább kötnek, míg a férfiak a disznót terelik fel a teherautó platójára.” (Sik 1994/a 7 old.).

⁸Ez természetesen nem jelenti sem azt, hogy kapcsolati rendszerek ne omolhatnának össze, sem azt, hogy kapcsolati tőkébe történt beruházások ne lehetnének veszteségesek. A hangsúly nem az egyedi kapcsolatokon, hanem a kultúra kapcsolatérzékenységét fenntartó „össznépi kapcsolati tőke” sorsán van, amiről azt feltételezzük, hogy ha egyszer kialakult, nem könnyen csökken.

⁹És olyan tényezők miatt, mint a kis méret és az alacsony mobilitás. Jó példa milderre a magyar társadalomtudományok munkaerőpiaca vagy a felsőoktatás, az egyetemek világa, amelyek „kicsik és belterjesek, nincs hová mozdulni egy-egy egyetemről, a személyes kapcsolatok behálózzák az egész országot, leágaznak a könyvkiadás, az állami adminisztráció, a szponzorok világába... „(Babarczy 1998 26 old.). Ugyanez a politika világában: „itt mindenki ismer mindenkit, akár közvetlenül, akár „hallomásból” stb. *Kis krecli ez*, vagyis szűkös. Annyira ismerte itt egymás viselt vagy vélt dolgait mindenki, hivatalosok, mérsékelték, radikálisok, rabok és smasszerek, hogy ennek a túl személyes belterjességnek két következménye volt, ... senki nem mer vagy nem akar vérontást ... soha az életben nem lehetséges tisztázni igen fontos ügyeket, titkos történeteket ... mert többé-kevésbé mindnyájan, mindenki benne volt (kiemelés az eredetiben S.E.)”. (Balassa 1999).

¹⁰Például egy gazdagodó országban feleslegessé válhatnak háztartásközi cserék, egy jól kiépülő piacgazdaságban megszűnik a hiányelhárító csúszópénz (miközben nem jelenik meg az eladást segítő kenőpénz).

¹¹Mint például a sztálinizmus heveny periódusában véghez vitt tudatos kapcsolatrombolás (kórusmozgalom, parasztgazdaság, polgári család, arisztokrácia, kisvállalkozás, s általában minden tevékenység, ami személyes (magán!) kapcsolatokon alapult stb.).

mutatja be, hogyan találkozik egy kapcsolatérzékeny kultúra a kapcsolatérzéketlen globális világgal¹². Ugyanezt az útfüggőség nyelvén megfogalmazva, az elemzés azt a kérdést járja körül, hogy mi történik egy kapcsolatérzékeny úton haladó társadalommal mikor egy kapcsolatérzéketlen (és nála sokkal szélesebb és nagyobb forgalmú) úttal találkozik. Feltételezésünk szerint a magyar és a globális út találkozásakor az előbbi simul bele az utóbbiba (s nem fordítva), de a magyar út sem válik teljesen felismerhetetlenné, a betorkolás környékén az őt befogadó globális út is megváltozik.

Útfüggőség és kapcsolati tőke

Az útfüggőség elméletének klasszikus műve egy technológia-történeti esszé. Ebben azt mutatja be a szerző, hogy egy felfedezés során esetlegesen alkalmazott (utólag elfogadhatónak, de nem a legjobbnak bizonyuló) megoldás miként tesz szert akkora tehetetlenségi erőre, hogy – noha erre már semmi technológiai indok nincs – azóta is minden műszaki módosítást túlél (David 1985). A példa az hogy miképpen vált egyeduralmódóvá a számítógép klaviatúra bal felső sorában máig megtalálható QWERTY betűsorrend, annak ellenére, hogy 1924 előtt már hét, ennél jobb betűelrendezést találtak fel (Összehasonlító kutatások szerint ezek között van olyan, amely 40%-kal gyorsabb írást tenne lehetővé). A történet röviden a következő: Az 1880-as években éppen ötvenkettedszer találták fel az írógépet, ezúttal egy Sholes nevű ember, aki 1867-ben be is adta szabványosítási kérelmét a találmányi hivatalhoz. Gépe kicsit tökéletlenül működött, gyakran összeakadtak a mozgórészek. Hogy az ebből fakadó hiba esélyét csökkentse a feltaláló a felső sorba száműzte a ritkábban használt betűket. Mire 1873-ban a gyártás szabadalmát egy híres fegyvergyár (a Remington) megvette, addigra a QWERTY betűrend kialakult és az 1890-es évekre teljesen eluralkodott a piacon. Mi történt? Az egyik oka az volt, hogy a Remington által gyártott gép alkalmas volt az éppen akkor elterjedt új gépelési technika (csak érinteni, s nem ütni) kivitelezésére. A gépelők megkedvelték a Remington gépét, s – mit volt mit tenni - megtanulták a QWERTY betűrendet, ami a széleseben terjedő írógépek szabvány "software"-jének része lett. Ez jó volt a munkavállalónak (bárhová ment dolgozni azonnal használni tudta a gépet) és jó volt a munkaadónak (a szabványosított tudás olcsón betanítható,

---

¹²Miközben tudván tudjuk, hogy a globális világ sokféle kultúrából tevődik össze, a számunkra releváns (ami a nemzetközi gazdasági viselkedést befolyásolja, ami felé mozog a magyar út (!), amivel legnagyobb eséllyel szembesül a magyarul korrumpáló) része ennek a világnak a világ FASZP (fehér, angolszász, protestáns) része, illetve az ettől kapcsolatérzékenységekben alig eltérő észak- és nyugat-európai formációk.

az ilyen munkaerő könnyen cserélhető volt). Ráadásul a Remington az eladások fellendülése után rögtön fejleszteni kezdte a gépet és kihasználta a méretgazdaságosság adta előnyöket a piac megdolgozására (alacsonyabb ár, reklám, kapcsolat a beszállítókkal, márkanev). A márkanev elfogadottsága, a piaci részesedés egy adott mértéke után már mind a potenciális vevők, mind a versenytársak, de a piaci kapcsolatban állók is úgy vélték, hogy a Remington (s vele a QWERTY rendszer) megnyerte a versenyt, s ez önbeteljesítő próféciaként felgyorsította a piaci térhódítás ütemét. Végül a versenyző cégek is a Remington klaviatúráját kezdték alkalmazni, hogy az ő gépeik is szabványosak legyenek – a QWERTY betűrend egyeduralomra tett szert. Ezután bármennyit is változott a "hardware" s tökéletesedett az írógép, majd jelent meg a számítógép, egy másfajta klaviatúra alkalmazása elképzelhetetlen volt, mert mindenki a QWERTY rendszert tudta.

Arthur (1988) szerint az útfüggőséget okozó pozitív visszacsatolási folyamatok erejének oka az, hogy az ily módon kialakuló öngerjesztő folyamatok újrat teremtik a folyamat fennmaradásának feltételeit. Mert:

- az elsőként beruházókat nem nagyon lehet árversenyben leghagyni (mert mire a később piacra lépők megjelennek ők már felfuttatták termékeik mennyiségét, s ezért könnyebben tudnak alacsonyabb fajlagos költséggel termelni),

- aki korábban kezdett, az több tapasztalatra tesz szert mind a termelés, mind az értékesítés terén, ezért eredeti előnyét a termék minőségének javításával, a termelési folyamat költségeinek csökkentésével, a vásárló megdolgozásával fokozni tudja,

- a korábban kezdők a beszállítókkal és az értékesítő szervezetekkel egyaránt olyan kapcsolatokat képesek kialakítani, amire a később jövők már nem (vagy csak jelentős többletköltséggel lennének) képesek,

- az elsőként jelenlevő termék esetében a márkanevben megtestesülő ismertséggel és tekintéllyel a később jövők nem (vagy ismét csak nagy PR költségek árán) kelhetnek versenyre¹³, különösen, ha erre olyan specializált intézmények is kiépülnek, mint a reklám vagy a piackutatás¹⁴.

---

¹³ Ennek szélsőséges példája, amikor egy termék elnevezése azonos lesz a domináns márkanevvel (neszkávé, kleenex, xerox).

¹⁴ Arthur (1988) a videó-piac példáján mutatja be az innováció útfüggő terjedési módját. Kezdetben két rendszer, a Betamax és a VHS harcolt a piaci uralomért. A kezdet kezdetén VHS kisebb piaci előnyre tett szert, aminek oka a termék minősége szempontjából érdektelen tényezők voltak, mint a szebb csomagolás, a szerencsés elnevezés, egy nagyvásárló esetleges döntése stb. nem sok idő elteltével azonban - annak ellenére, hogy a szakemberek szerint a Betamax volt technológiai szempontból a jobb - ez a kezdeti minimális előny elsöprő fölényévé nőtt, mert a nyertes egyre jobban

Az útfüggőség elmélete azt is állítja, hogy a pozitív visszacsatolás nem szükségszerűen eredményez fejlődést vagy javulást. North (1990) az útfüggőség modelljével magyarázza azt, hogy a globalizálódás ellenére miért marad meg az emberi társadalmak sokfélesége, illetve, hogy miért nem omlanak össze rosszul működő gazdaságok.

Az útfüggőség azt is magyarázni képes, hogy mi a véletlen szerepe a társadalmi folyamatokban. Mint azt a klaviatúra „bebetonozódása” kapcsán láttuk, véletlen események örökké érvényes folyamatokat képesek beindítani. Mutatis mutandis, a társadalmi folyamatok „kezdetén” is találhatunk olyan véletleneket, amelyekre ma már senki nem emlékszik, s az általuk okozott úton haladást ma már szükségszerű fejlődési útnak látják az úton haladók. Pedig lehet, hogy az út elejét egy véletlen esemény¹⁵ vagy egy erős személyiség (Aczél György?) nem szándékolt hatása jelöli.

Az útfüggőség elmélete a poszt-szocialista rendszerváltást magyarázó megközelítések esetében jobbra azon közhely ismételtetésére csupaszodott, hogy „a történelem fontos”, s ez abban mutatkozik meg, hogy az egyes szocialista országok eltérő irányokba haladva, másfajta elemekből építkezve, sokfajta kapitalizmusokat építenek. A Hausner et al (1995) által alkalmazott útfüggőségi modell azt hangsúlyozza, hogy azok a tudáselemek és kapcsolatok határozzák meg a rendszerváltás folyamatát, amelyek a szocializmus idején is fontosak voltak a rendszer működési anomáliáinak kezelésében. Stark (1995) számára a szétesett szocializmus romjaiból kibányászható és újrahasznosítható (illetve az útfüggőség elmélete szerint elkerülhetetlenül felhasználandó, noha másodlagos frissességű) építőanyag összeillesztésének módja (ahol az új épület szerkezetét, az állványzatot és a kötőanyagot az útfüggő kapcsolati hálózatok adják) az útfüggőség lényege.

---

ki tudta használni kapcsolatait a kereskedőkkel és beszállítókkal, emiatt viszont megtehetette, hogy (egy ideig) az árakat csökkentse, élhetett a márka-imázs építés lehetőségével.

¹⁵Lehetséges, hogy a kilencvenes években kibontakozó világméretű korrupció-ellenes kampány nem a globalizáció elkerülhetetlen mellékterméke, hanem egy véletlen esemény útfüggőséget generáló mellékterméke? Ez a helyzet, ha elfogadjuk Gombár (1998, 77-78 old.) ötletét, hogy a nemzetközi korrupció ellenes kampány harc első aktusa Carter elnöknek, az USA gazdasági érdekei ellenében hozott, tisztán erkölcsi megfontolásokból fogant szabályozási tette, miszerint megtiltotta az amerikai vállalatoknak, hogy korrupciót alkalmazzanak nemzetközi ügyleteik során. Ez 1977-ben történt s húsz év alatt részben ezek a vállalatok harcolták ki nemzetközi szervezetek bevonásával, manipulálásával, hogy mindenki ország hozzon létre hasonló szabályokat, illetve csatlakozzanak ezen nemzetközivé lett (tett?) mozgalomhoz. Ha ez igaz, akkor egy véletlen (volt egy erkölcsös amerikai elnök) új nemzetközi rendet, szabályozást, szervezeteket és viselkedési módot szült.

Az útfüggőség tranzitológiai megközelítéseiben tehát az út iránya a perdöntő. Az útfüggőség teljesebb felfogásában - ennek elsődlegességét meg nem kérdőjelezve - lényeges az is, hogy miképpen „működik az út”. Másként milyen az út szélessége, anyaga és az úton való közlekedés rendje. Feltételezzük, hogy a kultúra, mint az út anyaga és a közlekedés szabályrendszere kihat a közlekedés sebességére és biztonságára, illetve az egymással és a rendőrséggel való viselkedés szabályaira, s mindez növeli vagy csökkenti a közlekedés költségeit, ami viszont közvetetten kihat az út más utakhoz viszonyított értékére (a jobb úton többen közlekednek, ez állásokat és többletbevételt jelent az úttal kapcsolatban álló szervezeteknek és régióknak).

Egy valóságos utat elképzelve azt látjuk, hogy egy utat – a domborzati és vízrajzi viszonyok által behatárolt lehetőségek között - a városok között kialakuló kereskedelemi mozgások, a hadak vonulásának igénye hoz létre. A véletlennek, a szerencsének (vagy a szerencsétlenségnek) nagy szerepe van abban, hogy melyik út éli túl keletkezésének első időszakát, s közülük melyik válik főúttá, s melyik sorvad el. Elnéptelenedhet az út, ha egy város elveszti jelentőségét vagy ha megnő az úton való közlekedés veszélyessége, de új irányokat szabnak az országhatár változásai, új forgalmi rendet hozhatnak a technikai felfedezések. A kultúra hatása az út forgalmi rendjében és a közlekedés szabályaiban nyilvánul meg. Például, hogy kulturális hatás az, hogy mennyire szabályozott az úton való mozgás, hogyan kell viselkedni egy szembejövővel és a rendőrséggel. De kulturális hatás az út menti benzinkutak száma, a fogadók sűrűsége és áru kínálata is.

A kapcsolati tőke útfüggőségre gyakorolt hatása azt mutatja, hogy miképpen hat a kapcsolati tőke az útfüggőség mértékére. Például, hogy a kapcsolati tőke nagy tehetetlenségi ereje (rugalmatlansága vagy ellenállóképessége) szilárdítja (és megmerevíti) a kultúrát, az útkarbantartók (a politikusoktól a rendőrökig) „kapcsolati munkája” erősen hat a közlekedők moráljára (v.ö. korrumpálhatóság, „kijárási” hajlandóság, stb.), miközben a szabályokhoz való viszony (kire érvényesek és kikre nem, mi jár az őket áthágóknak, van-e szolidaritás a gyorsajtót leleplezni igyekvő rendőrséggel szemben) láthatóvá teszi a kapcsolati tőke társadalmi köreit és neveli-edzi a népet kapcsolatérzékenységre (vagy az ellen).

Kitérő: Egy példa arra, hogyan hoz létre a kapcsolati tőke és a véletlen útfüggést

A példa a francia impresszionizmus létrejöttére. A történet kiindulópontja a következő „véletlen” esemény:

„1863 tavaszán III. Napóleon császár meglepetésszerűen és titokban ellátogatott a *Salon des Beaux-Arts*-ba (Szépművészeti Szalon) ... A császár bejárta a kiállítást, majd azokat a műveket is látni óhajtott, amelyeket a zsűri visszautasított ... kijelentette, hogy a visszautasított képek „éppen olyan jók”, mint a kiállítottak, ... elrendelte, hogy a visszautasított képeket mind ki kell állítani ... A császárt az indította erre a lépésre, hogy a sajtóban nagyszámú tiltakozás jelent meg a zsűri visszautasító határozatai ellen, és néhány befolyásos művésznek sikerült rávennie udvari barátait, hogy hozzák a dolgot a császár tudomására. A császár és a császárné állítólag kapva kapott az alkalmon, hogy megalázza a nagyképű Niewekerke-et, Matild hercegnő szeretőjét, ez az úr a Beaux-Arts főintendánsa volt ... és hivatalból felelős a *Salon*-ért.” (Wilenski 1963 29 old.)

A császári bosszú hatására létrejött a Salon des Refuses-en (visszautasítottak kiállítása), ahol a majdani impresszionisták közül kiállított Manet és Pissarro, a látogatók között felbukkant Monet, Renoir, Cézanne, Bazille és Sisley. A császár is meglátogatta a kiállítást, és nem tetszett neki, amit látott. Húsz évig nem is jelentkeztek az impresszionisták önálló kiállítással. Vagyis a történet itt véget is érhetett volna, ha nem lett volna két olyan kapcsolatérzékeny jellemzője a korabeli párizsi életnek, ami a császári bosszúvágó által nem-szándékolt érdeklődésnek máig tartó tehetetlenségi erőt adott. Ez a két jelenség a kávéház és a művészek kohorsz-specifikus kapcsolatérzékenysége volt.

A kávéház biztosította azt a közeget, amelyben

„a művész nem házigazdája és nem vendége senkinek, akkor jön és megy, amikor jólesik, azt visel, amit akar, s ha úgy tetszik neki, legfeljebb egy csésze kávé vagy egy pohár sört fogyaszt az est folyamán... a társaságot nem a kereskedelmi, hanem az alkotó vállalkozás szabadkőművessége fűzte egybe, a kezdő ugyanolyan jogokat élvezett, mint a már híres vagy hírhedt művészek...”(Wilensky 34-35 old.)

A leendő impresszionista festők és általában nőtlen, ambíciótól fűtött férfiak voltak, márpedig a szakirodalom szerint e tényezők külön-külön is a kapcsolatérzékeny szubkultúra melegágyai. Hát még, ha kávéházban, éjszaka, ital mellett, alkotói lázban égve találkoznak rendszeresen a kapcsolatéhes fiatal hívek. Akik „belül voltak” el sem kerülhették, hogy tanácsaikkal, pénzzel segítség egymást, hogy osztozzanak nőn, festéken és műtermen. Létre is jött egy kicsi, de erős csoport, amely magába szívta azt, aki erre készen állt és méltónak találtatott. Ez a csoport elég erős volt ahhoz, hogy túlélni segítse a kezdeti idők

sikertelenségeit, hogy kiépítse azt a hálózatot, amely festékekkel, étellel, hitellel látta el rászorultabb társaikat, akik cserébe akkor még értéktelen képeikkel viszonzták ezt¹⁶.

Akik nem jókor (amikor a csoportra irányuló figyelem még kicsiny volt) s nem jó helyen (párizsi kávéházakban, kortársaik műtermeiben, a jómódú barátok fogadásain) voltak, azok – lehettek bár tehetségesek és lelkesek, nem válhattak az impresszionisták csoportjának tagjává és nem élvezhették később a csoportba tartozás előnyeit¹⁷.

A fenti folyamatban szereplő baráti mecénások és jó szimattal megáldott galéria tulajdonosok, képkereskedők (vagy leszármazottaik) később vagyonokra tehettek szert, mert az útfüggő folyamat elején jól investáltak (olykor csak azért, mert segíteni akartak szegény és némileg lenézett klienseiket, sőt esetleg csak jobb híján, mert nem láttak más esélyt, hogy valamit is visszakapjanak hiteleikből). A később jövő vásárlók értelemszerűen egyre kisebb járadékra tehettek szert, hiszen az ismertté válás függvényében ugrásszerűen nőtt az impresszionista képek ára.

A kapcsolatérzékeny útfüggés folyamata nem állt meg az impresszionizmus kialakulásával, sőt máig megmaradt olyan nem-szándékolt, de soha-nem-múló intézmények és kulturális jelenségek létrejötte által, mint a párizsi bohémvilág imázsa (s ennek mára ipari méretűvé nőtt turisztikai szektora), a párizsi művészek megerősödött csoportalkotási kedve¹⁸, az a piaci viselkedésmód, mely szerint érdemes fiatal, még ismeretlen festők képeibe investálni, az a szervezeti rendszer (kis galériák, szakosodott bemutató termek) és tudástőke (a korabeli

---

¹⁶ Persze az sem ártott, hogy a társaság kültagja lett Zola, aki publicitást biztosított nekik, hogy létrejött körülöttük a művészek az az aurája, ami a bohém világba tartozást a tehetségesség jelévé stilizálta fel, s hogy lassan megjelentek körülöttük a jómódú mecénások, majd kereskedők.

¹⁷ A dolog természeténél fogva ilyen példákat nem ismerünk, de közvetett illusztrációként álljon itt Ruskin, nagyhatású angol művészettörténész esete (Wilenski 1963). Ruskin a megfelelő időben (a XIX. század hatvanas éveiben) gyakran járt Párizsban, de egy kicsi és nagyon csendes hotelben lakott, kávéházba nem járt. Emiatt soha nem találkozott a majdani impresszionistákkal, és ezért nem is említi őket leveleiben, előadásáiban, könyveiben.

¹⁸ Mint azt például Petőcz (2001) Rimbaud és Appolinaire életrajzait összehasonlító szellemes elemzése is mutatja. A szösszenet címe is sokatmondó („Csapatjátékosok”), summázata pedig az, hogy az írás csak látszólag a magányos farkasok műfaja. Az életrajzokból sokkal inkább az tűnik ki, hogy „hőseink mellett egyéb hősök mozognak, barátok és alkotótársak, riválisok és ellenfelek vannak jelen, tesznek-vesznek, szeretnek és gyűlölnék, pénz után szaladgálnak, kiadókkal és szerkesztőkkel barátkoznak, összevesznek, élnek. Valahogy nagyon lazán, de közösséget alkotnak. Jó vagy rossz játékosok, de mindenképpen összetartoznak, egy csapatba... csapatjáték ez az egész, és mintha titokban ez a csapatjáték, mindig is *csak ez* (kiemelés az eredeti szövegben S.E.), lett volna az igazán fontos, az igazán érdekes.” (15. old.)

művészek felfedezésében (termelésében?) érdekelt művészettörténeti tudás), amely a felfedezés-ipart rugalmasan képes kiszolgálni.

Kapcsolatokon függöttünk

A következő példákkal a rendszerváltás előtti magyar társadalom kapcsolatérzékenységét, ennek strukturális okait, s önfenntartóképességét szeretnénk illusztrálni.

A szocializmus mindennapjait meghatározó hiány elleni védekező stratégiák közül több is növelte a társadalom kapcsolatérzékenységét. A barter kapcsolatok rendszere volt a legjobb biztosítéka a válsághárításnak (legyen ez anyaghiány egy gyárban (Héthy-Makó, 1972) vagy a betakarítás évi rendszerességgel előálló krízishelyzete (Czakó-Sik 1987)).

Amikor a hiányzó javakhoz hozzájutni leginkább vesztegetéssel volt lehetséges, akkor a korrupció kapcsolatérzékenységet növelő hatása a terv- vagy szabályozóalkutól, a kórházi ágyon és az egyetemi felvételin keresztül a tartós fogyasztási cikkekig ível¹⁹.

A kapcsolatérzékenység önfenntartó erejét felerősítette és tehetetlenségi erejét nagymértékben növelte az, hogy a hatalmi helyzet fenntartásában érdekelttek képesek voltak újratermelni a vesztegetés kényszerét (v.ö. a borraivaló hiányát nagyon rossz kávéval büntető pincérnő, az elégtelen borraivalót az utas után hajító taxis, a szabálysértési helyzetet megteremtő rendőr, a bürokrácia fokozásában érdekelt hivatalnok, a hitelezési folyamatot átláthatatlanná tevő banki szakember sokak által ismert esetei).

A szóbeszéd (az információ továbbításának kapcsolati tőke alapú informális módja) a második nyilvánosság, egy állam-ellenes értékeket ébren tartó magán-információs társadalom, éltető eleme volt (Sampson é.n.). A szóbeszéd tehát „normális” – a magánélet kis köreire koncentrált - funkcióin túl olyan rendszer-specifikus jelenséggé vált, aminek funkciója a

---

¹⁹ Ledeneva (1998) és Mars-Altmann (1994) számtalan példája, különösen az anyagbeszerző kapcsolatérzékeny és érzékenyítő munkájáról szóló részek, mellett Altmann (1990) esettanulmánya tanulságos. Ebben a következő barter-vesztegetési kört mutatja be: import cipő - négy kiló feketén vágott disznó húsa – első osztályú Aeroflot jegy – kiránduláshoz kölcsön autó (egy napra) – kölcsönkönyvtárból könyvritkaság (nem lopva, kölcsönözve) – előbbre sorolódni a mütőasztalon – egy csésze kávé – kerékpáralkatrész – import cipő.

személyes kapcsolatokra alapozott magánszféra védelme a rátelepedő, azt fojtogató hivatalos rendszerrel szemben²⁰.

A valóságos szocializmust többen (Lonkila 1999, Ledeneva 1998, Rose-Ackerman, 2001) olyan modernizációs kísérletnek látják, amely elkerülhetetlenül és erősen fokozta a mindennapi élet, s még inkább a gazdasági és politikai élet mindennapjainak, kapcsolatérzékenységét. Ez a nagy és növekvő mértékű kapcsolatérzékenység aztán sokféle formában jelentkezhetett. Túlélést segítő mechanizmusként feléleszthetett (illetve fennmaradni segíthetett) olyan „ősi és örök” kapcsolataalkalmazási formákat, mint a kaláka. Felerősíthetett vagy a semmiből létrehozhatott olyan kapcsolatérzékeny viselkedési formákat, amelyek az állami túlhatalommal szembeni védekezés esélyét növelhették, mint a személyes kapcsolatokba vetett feltétel nélküli bizalom, a „Másokkal” és az „Álammal” szembeni zsigeri bizalmatlanság ellentettje és ellensúlya).

Kapcsolatokon függünk

Feltételezésünk szerint a kapcsolatérzékeny kultúra túléli a rendszerváltást, és az ily módon létrejövő rendszer magán viseli a kapcsolatoktól való függés jellemzőit. Ez azt jelenti, hogy a kapcsolati tőkére alapozott útfüggő átalakulás során az út szélessége, anyaga és felfestése a korábbi sajátosságokat megőrizve alakul át, vagy még inkább, marad változatlan. Márpedig ha az út nem változik, illetve oly módon változik, hogy eredeti jellemzőit megőrzi, akkor az új rendszerben tovább fog élni az előző.

A rendszert váltott magyar (és általában poszt-szocialista) világ mindennapjainak kapcsolatorientáltságát számos kutatási adat sejteti (Rose-Haerper 1992, Miller at all 1998)²¹.

---

²⁰ A kapcsolatérzékeny kultúrára jellemző, hogy mindenki által ismert és gazdag szótár áll a nép rendelkezésére, ahhoz, hogy a kapcsolati tőke alkalmazás finomságai között különbséget tehessen. A magyar nyelvben van annyi fogalom és szólásmondás a kapcsolati tőke alkalmazására, mint amennyi szavuk az eszkimóknak van ahhoz, hogy a hó állapotáról értekezzenek. Ki nem ismeri például azt, hogy protekció, (szocialista) összeköttetés, kijárási, közbenjárás, kivételezés, nepotizmus, támogatás, befolyás, kiskapu keresés, lekenyerezés, levajazás, megolajozás, vesztegetés, kenés, lefizetés, korrumpálás, elintézés, elrendezés, (kenőpénz) dugás, juttatás, hálapénz, borralaló. Vagy ki nem tudja mit jelent az, hogy kéz kezét mos, varjú (holló) a varjúnak (hollónak) nem vájja ki a szemét, ma nekem holnap neked, hóna alá nyúl, tolja a szekérét, háta mögött áll, messze elér a keze.

²¹A cseh, szlovák, bulgár és ukrán megkérdezettek (rendre növekvő arányban) 76--90%-a úgy véli, hogy a hivatalban személyes kapcsolaton keresztül szokás az ügyeket elintézni, 62-91%-uk szerint kisebb ajándékot szokás adni és 44-81%-uk szerint pénzt vagy nagyobb ajándékot is szokás adni. A

Eszerint a háztartásközi és a munkaerő-piaci segítségnyújtások rendszere túlélte a rendszerváltást Magyarországon (Albert-Dávid 1998, 1999, Nagy, 1999, Harcsa-Bocz, 2001) és Oroszországban²² egyaránt, s eközben 1993-ban a megkérdezettek szerint fontosabb volt, hogy „ismerd a megfelelő személyt a megfelelő helyen”, mint 1988-ban (Utasi 1990)²³.

A poszt-szocializmus idején is igaz maradt a nyugati társadalmakhoz képest erősebb, a kapcsolatérzékeny kultúrákra jellemző rokoni-családi központú, hagyományos és erős kapcsolati tőke jelenléte (Angelusz-Tardos 1988, Utasi 1991²⁴, Angelusz-Tardos 1998). Ugyanez igaz az orosz világban is, ahol, a falvakban megnő a háztartások létszáma és sokféle, a szűk családhoz nem tartozó háztartástag jelenik meg költségcsökkentő munkaerőként (O'Brian et al 1996).

A poszt-szocializmus politikai életét számos olyan jelenség tarkítja, amelyről feltételezhetjük, hogy a politika „normális” időkben is kapcsolati tőke orientált működésének mértékét meghaladni kényszeríti a poszt-szocialista politika szereplőit. Ilyenek a váratlan és gyors hatalomra kerülés okozta káderhiány (Czakó-Sik 1994), a politikába egy időben, azonos életkorban bekerülők között érvényesülő kohorsz-hatás (Illés 1991), a klientúra (morfológiailag, nyelvében és társadalmi összetételében eltérő – inkább mikszáthi az MDF, kádárkori az MSZP, illetve csehtamási a Fidesz regnálása idején) elkerülhetetlen felbukkanása (Czakó-Sik 1995).

A kapcsolatérzékenység fennmaradását elősegíti-kikényszeríti a politikai és a mindennapi élet mezőinek az a közös eleme, mely szerint a rendszerváltás során születő új hatalomba vetett bizalom nem magasabb, mint volt a szocialista állam esetében²⁵. Úgy tűnik, hogy az állam

---

megkérdezettek zöme (általában több mint négyötödük) szerint a poszt-szocializmusban nagyobb a korrupció fent jellemzett három elemének elterjedtsége, mint a szocializmusban volt. Az a tény, hogy a megkérdezettek zöme szerint ez a helyzet mindenkinek rossz, arra utal, hogy a kapcsolati tőke ezen formájának uralmát „közrossznak”, s nem „a lehető világok legjobbikának” tarják.

²² Rose, 1999a) adatai szerint a megkérdezett oroszok 66 és 71%-a szerint számíthat pénzkölcsönre és betegség esetén segítségre ismerőseitől, rokonaitól. Clarke (2000) és Yakubovich és Kozina (2000) adatai és elemzései egyaránt azt mutatják, hogy az oroszországi rendszerváltás óta a munkaerőpiacon nőtt a személyes kapcsolatok szerepe az információ- és állásszerzésben.

²³ Ugyanakkor az érzelmi alapú (baráti) kapcsolatok fogyatkoznak (Albert-Dávid 1998).

²⁴ Mint ahogy érzelmi alapú barátság minden más néphez képest sokkal kevesebb (kb. harmaduknak, a többi nép kb. felének) volt 1986-ban.

²⁵ Mishler és Rose (1998) adatai szerint tíz poszt-szocialista ország esetében 1998-ban az emberekbe vetett bizalom átlagos értéke (hetes skálán mérve, ahol hét a maximum) 4.39 volt, ami sokkal magasabb, mint az állami intézményekbe vetett bizalmatlan átlaga (3.60) volt. Jellemző, hogy a

illegitim voltának korábban bemutatott mediterrán-szocialista szubkultúrája és a politika iránti gyanakvó érdektelenség nem csupán megelőzte, de túl is éli a szocializmust.

A fenti példák azt illusztrálják, hogy a mindennapi életben és a politikában egyaránt meg kellett, hogy maradjon a kapcsolati tőke ereje. Mindez nyilván igaz a gazdasági életben is. Egyfelől, mert a rendszerváltó Magyarországon is tömegesen jelen vannak azok a kapcsolatérzékeny folyamatok és helyzetek, amelyek a világ bármely részén kapcsolatérzékeny gazdasági tevékenységek, mint a kisvállalkozás létrejötte és megszűnése (Czakó 1999, Lengyel 1999), a munkaerő-piaci álláskeresés (Nagy 1999), az érdekérvényesítés harci formája (pl. a taxisblokád Sik 1991) vagy az egymásba fonódó igazgatóságok és a kereszttulajdonlások rendszere (Vedres 2000).

Másfelől, mert a rendszerváltás során olyan gazdasági folyamatok is megfigyelhetők, amelyek – legalábbis időlegesen és rendszerváltás-specifikusan – felértékelték a kapcsolati tőke alkalmazásának hasznosságát. Ezek olyan helyzetek voltak, amiben – noha ilyen helyzetek korábban soha nem fordultak elő – a magyarok ösztönösen kapcsolati tőkéjük után kaptak.

Az informális gazdaság „természeténél fogva” kapcsolatérzékeny, hiszen a rejtőzködés, az állami szabályozás és a jogi garanciák hasznavehetetlensége, az ügyletek nagy kockázata felértékeli a bizalom igényét, amit csak a kapcsolati tőke szavatolhat²⁶. A rendszerváltás „többlet-bizonytalanságai” (az állam gyengesége, a munkanélküliség megjelenése, a reáljövedelmek csökkenése, a jog változékonysága és a jogkövetési hajlam (növekvő?) hiánya) tovább fokozta a kapcsolati tőke szerepét az informális gazdaság működtetésében.

Ebben a folyamatban útfüggő elemként játszott szerepet az a tény, hogy a Nép a szocializmus kapcsolatérzékeny második gazdaságában szocializálódott. Jól példázza ezt a rendszerváltó vállalkozók esete – s ne feledjük, kevesen voltak közöttünk, aki ideig-óráig, kisebb-nagyobb mértékben és így vagy úgy, ne üzleteltek, adócsaltak, csempészték, tehát ne „vállalkoztak” volna a szocializmus utolsó időszakában.

---

kérdőívben szereplő intézmény közül az emberek iránt érzett bizalom szintjéhez legközelebb a katonaság (4.29), majd – még az átlag feletti értékkel – a média és az egyház következett. A legnagyobb fokú bizalmatlanság a nép pártokat, a parlamentet és a szakszervezeteket tüntette ki.

²⁶ Amiképpen a maffia maga is kapcsolati tőke intenzív szervezet, felfogható a kapcsolati tőke militáns monopolizására létrejött védelemre specializálódó csoportok.

A rendszerváltó kisvállalkozók részben az állami ellenőrzés elhárítása (vagy legalább késleltetése és mérséklése), részben a piaci harcban edződve rendszerspecifikus kapcsolati tőke kezelési technikákra tettek szert. Mivel a rendszerváltás során más esélyük nem nagyon nyílt, ezért ezek megőrzésében voltak érdekeltek. Ezzel magyarázható, hogy miért nem lett a kisvállalkozóból a piac liberalizálásának oszlopos támogatója (Gábor 1994), miért lett a korrupció az üzleti élet „magától értetődő” velejárója:

„ A kapcsolatok egyre fontosabbak lesznek. Csak ez kezd számítani... addig megyek, amíg a kapcsolatot meg nem találom. Ha pénzzel megy, akkor pénzzel, hogyha baráti szívességgel, akkor azzal... Hogy van-e korrupció? Ezt nem kérdés, ez vagy naivitás vagy álkérdés ... mindenkinek meg van az ára. Ez az igazság.” (Tóth 1999 148-150 old.)

A rendszerváltás utáni informális pénzügyek két jellemzője a korrupción alapuló hitelügylet és a piramisjáték. Az előbbi nem más, mint a hiánygazdaságból jól ismer vesztegetési ügylet, azzal a különbséggel, hogy a rendszerváltás után hiány leginkább csak pénzből van. Ez a vállalkozók számára (különösen a vállalkozás beindulása idején, illetve tőkehiány esetén, ami viszont a rendszerváltó hazai vállalkozók zömére jellemző) az olcsó hitel hiányát jelenti. Történetek és bírósági ítéletek sokasága szól arról, hogy az ilyen helyzetekben kik és kiket korrumpálnak. A dolog azonban annyira „magától értetődő”, hogy a közfelfogás szerint korrupció nélkül nincs esély olcsó hitelhez hozzájutni.

A piramisjáték „természeténél fogva” kapcsolat-orientált, amennyiben működésének alfája és ómegája a személyes kapcsolatokon keresztüli tagverbuválás. Az azonban, hogy a pilótajáték olyan népszerű lett a rendszerváltó Kelet-Európában újabb érv a kapcsolatfüggő útfüggésre. E népszerűség (a szegénységen és kilátástalanságon alapuló gyors meggazdagodás vágyán túl (Magyari-Feischmidt 1994, Radaev 1999)) oka a kapcsolatérzékeny ethosz és a kapcsolatokban gazdag társadalom léte. Ilyen helyzetben könnyű beindítani, és viszonylag hosszan görgetni a pilótajáték anti-lavináját (amennyiben a lavinával ellentétben mennél tovább gördül a pilótajáték annál kisebb az esélye fennmaradásának). Segíti az információ terjedését a szocializmusban felértékelődött, s ezért alaposan kidolgozott szóbeszéd - mint technika és mint kommunikációs rendszer - és segíti a meggyőzést a személyes kapcsolatok bizalomerősítő gyakorlatában való hit.

A kereszttulajdonlás, az igazgatóságokban, felügyelő bizottságokban való kölcsönös részvétel minden piaci gazdaságban a gazdasági kapcsolatrendszer fontos eleme. Kérdés azonban, hogy

a Stark-féle rekombináns tulajdonlási mód (Stark 1996) vajon csupán ennek a kapcsolatérzékeny igazgatási-tulajdonlási formának rendszerváltás során kialakuló formája vagy egy sajátos, poszt-szocialista (esetleg csak magyar?) kapcsolati tőke intenzív igazgatási innovációról van-e szó. Ebben dönteni nem tudok, mint ahogy még az is vita tárgya, hogy ez a jelenség átmenti vagy egy vadonatúj innovatív módja a tulajdonnak (Tóth 1998, Vedres 2000). Ha ez utóbbiról beszélhetünk, akkor azt is állíthatjuk, hogy az állami, kvázi-állami, külföldi és magán tulajdon (továbbá a manageri és dolgozói tulajdon) sajátos összefonódása felfogható a késő-kádári tulajdonlási fellazulások (gebines, melléküzemág, gmk, vgmk, pjt, stb) és az ezeknél is kevésbé formalizált, de igen elterjedt stromanszerű rejtett tulajdonlási formák útfüggő túlélésének. Az sem lenne meglepő, ha ezen útfüggőség nem csupán a módszerre, a megoldásokra, de a kapcsolatokra magára is érvényes lenne. Ez azt jelentené, hogy a baráti, családi, rokon rejtett tulajdonosi kapcsolatok most kerültek a felszínre rekombináns tulajdon formájában (ahol persze idő kérdése, hogy a kvázi-állami tulajdonból mikor lesz „igazi magántulajdon (Vedres 2000)).

A privatizáció kapcsolati tőke igényes volta nem igényel bizonyítást. Azt kell csupán belátni, hogy ha lehetőség van egy olyan jószág megszerzésére, amelynek értékét csak a bennfentesek ismerik, s amelynek megszerzését állandóan változó szabályrendszer szerint működő, a mielőbbi eladásban érdekelt állam hajtja végre (melynek erre létrejött szervezetei gyakorlatlanok, a személyzet kipróbálatlan, hiszen senkinek nincs semmilyen tapasztalata a privatizálásban, és az ellenőrzés működésképtelen vagy/és ellenérdekelt saját sikerességében), akkor a kapcsolati tőke szerepe óhatatlanul felértékelődik. Hiszen ily módon lehet kimazsolázni a hatalmas mennyiségű értéktelen jószágból az értékes, tehát megszerzendő falatokat. Kapcsolati tőke kell ahhoz, hogy a privatizáció folyamata beinduljon, és oly módon menjen végbe, ahogy arra a vásárlónak szüksége van, tehát olyan legyen az ár, olyanok legyenek a vásárlás feltételei, a megfelelő időben szülessen a döntés meg.

Nem véletlen, hogy a privatizáció korrupció-érzékeny folyamat az egész világon. Ám a poszt-szocializmusban, ahol a fenti elemek mindegyike igen erősen nyilvánul meg, a korrupció elkerülhetetlen. Van is példa számtalan, ahogy a privatizációban a vezetés (korábbi igazgatók, tsz-elnökök, főkönyvelők) hatalmas járadékra tesz szert azáltal, hogy csak ők tudják mit s mennyiért érdemes megvenni, s úgy tudják lepusztítani a céget (látszólag), hogy csak nekik

érje meg megvenni²⁷. Van továbbá olyan példa is szép számmal, hogy külföldi vevők hogyan „lízingelnek” helyi és országos vezetőket, hogy azok megszerezzék számukra a szükséges információt, illetve „szállítsák” az üzlet sikeréhez szükséges kapcsolatokat (és persze hely- és nyelvismeretet)²⁸.

S fogunk is függeni, avagy a kapcsolatfüggő út találkozik a globalizálódó világgal

Tételezzük fel, hogy a világ, amely felé a kapcsolatfüggő úton haladunk nem kapcsolatérzékeny. Ez akkor is valószínű, ha tudjuk, hogy a kapcsolatok kezelésének képességét Machiavelli is nagyra értékelte, és a kapitalizmus minden gazdasági formájában meggyőző példák bizonyítják, hogy a gazdasági ügyletekben a kapcsolatok szerepe nem elhanyagolható. (lásd az amerikai kapitalizmus esetében az írott szerződések hiányát (Macaulay, 1963), az ázsiai Kis Tigrisek esetében a klientúra sokféle helyi változatát (Dore, 1983) a menedzserek és értelmiségiek világméretű munkaerő-piacát (Dornstein 1977)).

Ezen példák azonban csak azt bizonyítják, hogy a kapcsolati tőke nem mellőzhető semmilyen politikai vagy gazdasági rendszerben, mint a mozgástér tágításának, a biztonság fokozásának, a veszélyek elhárításának eszköze. Nem következik belőlük, hogy a fenti kultúrák mindennapjaiban is oly módon lenne jelen a kapcsolati tőke, mint kis hazánkban, ahol nem nagyon juthat valaki jó álláshoz vagy különjövedelemhez, mint ismerősökön keresztül.

---

²⁷ Bolgár szociológusok szerint ez a folyamat magyarázza azt, hogy Bulgáriában lassan ment végbe a privatizáció. Tudni illik a régi-új vezetőknek idő kellett, amíg megszerzik az ország kivásárlásához szükséges pénzt, s ugyanakkor időbe tellett, amíg lezüllesztették annyira a meglévő termelési egységeket (persze vigyázva, hogy a lepusztulás hamar és olcsón helyrehozható legyen), hogy a külföld ne vessen rá szemet, ők meg aprópénzért eladhassák maguknak (Konsztantinov, 2001).

²⁸ A kapcsolati tőke privatizációban betöltött szerepét szépen mutatja egy zseniális szösszenet (Gyukits-Szántó 1998). A történet dióhéjban annyi, hogy valaki privatizálni akar egy kórházat, s ennek során komoly mennyiségű kapcsolati tőkét vet be, de célját mégsem éri el. A példa azt bizonyítja, hogy aki privatizálni akar, az jól teszi ha megmozgatja kapcsolati tőkét, és hogy a kapcsolati tőke ellen kapcsolati tőkét kell bevetni. A példa azért életszerű, mert azt igazolja, hogy valamennyi résztvevő számára „természetes” volt, hogy támadás és védekezés során egyaránt kapcsolati tőke alkalmazásában gondolkodjanak. A kapcsolati tőke alkalmazásának morfológiai elemzéséhez pedig azzal járul hozzá a munka, hogy bizonyítja, az országos hatalmi hierarchiában magasabb pozíciójú szereplők befolyása nem szükségszerűen nagyobb, mint az alacsonyabban, de a folyamatokhoz közelebb elhelyezkedőké.

Tételezzük fel továbbá, hogy a külvilágban végbemenő globalizáció – még ha nő is a kapcsolati tőke fontosságának fel- és elismerése – nem jelent növekvő kapcsolatérzékenységet²⁹.

Ha a fenti két feltételezés igaz, akkor a globalizáció és a kapcsolatfüggő útfüggés közötti összeütközésre kell számítanunk. Azt kell feltételeznünk, hogy a globalizáció kapcsolatérzéketlen kultúrája általában ellenszenvvel, de legalábbis gyanakvással fog tekinteni a kapcsolatérzékeny magyar valóságra.

Sok esetben a magyar kapcsolatérzékenység vonzó a kapcsolatérzéktelenségtől szenvedő elidegenedett nyugatiaknak. A kapcsolati tőke átalakulhat turisztikai érdekességgé (vendégszeretet), kulturális csemegévé (mulatni tudás). Az itt élő külföldiek élvezhetik és el is szenvedhetik a hétköznapi kapcsolatérzékenységet (közvetlenség vagy személyeskedés, törődés másokkal vagy felfokozott feljelentési hajlam, családszeretet vagy a magánszféra semmibevevése). Juhász (2000) hat Magyarországon élő amerikai példáján illusztrálja azt, hogy milyen képük van az itt élő amerikaiaknak a magyar kultúráról. Ebben a képben erősen jelen van a kapcsolatorientáltság jó és rossz oldala egyaránt. Az ide kerülő amerikaiak szeretik, hogy a magyarok nyitottak, vendégszeretőek, de utálják a korrupciót. A következő két idézet arról árulkodik, hogyan látja egy kapcsolatérzéketlen kultúrából jött ember a kapcsolatérzékeny kultúra mindennapi embereinek és a hivatalnoknak a szabályokhoz való viszonyát:

„Tom szerint a szabályoknak valami nagyon különös szerepük van a magyar kultúrában, de hogy mi, az nem túl világos: „A szabályok nagyon fontosak. ... Ha kérek valamit, amit nem akarnak megcsinálni, azt mondják, valamilyen szabály miatt egyszerűen lehetetlen, amit akarok. De ha nem akarnak adót fizetni, vagy be akarnak hajtani valahová, ahová tilos, vagy parkolni ott, ahol nem szabad, vagy a megengedettnél gyorsabban hajtani, akkor bezzeg nem zavartatják magukat. Szóval még nem teljesen értem, milyen szerepet töltenek be a szabályok a magyar kultúrában. Amikor idejöttem, azt hittem, minden bizonyos szabályok szerint történik. De nem. Az embereknek sok önálló kezdeményezése van, és a szabályokat csak felhasználják ezekhez. »Ó, ez lehetetlen, ellentmond a szabályoknak« – az jelenti: »semmi kedvem hozzá«. Talán udvariasság az egész, de ahelyett, hogy azt mondanák: »Meg vagy örülve, erről szó sem lehet«, inkább azt mondják: »nem engedik a szabályok«.”

Chris ... szerint: „Ha akarok valamit, az illető, akinek a hivatalban előadod a kérésedet, azt mondja, hogy amit akarsz, az lehetetlen. Ekkor elkezded vitatkozni vele. Aztán azt mondja, hogy talán mégis lehetséges, de nem biztos, valakit még meg kell kérdeznie. Általában ennél a pontnál húzzák össze a függönyöket. A harmadik lépés, mikor azt mondják, hogy van ez a lehetőség meg az a

---

²⁹ Tegyük ezt annak ellenére, hogy vannak ilyen feltételezések (mint a tömegtermeléstől elszakadó, a helyi és kisméretű termelés újrafelfedezésének következménye (Piore-Sabel 1984), mint a jövő záloga (Fukuyama 1997), de említhetünk olyan jelenségeket is, mint a személyes kapcsolaton alapuló ügynöki rendszerek vagy vállalatvezetési technikák elterjedését).

lehetőség, választhatsz. Az utolsó lépés, mikor úgy tesznek, mintha soha senki nem vonta volna kétségbe, hogy meg lehet csinálni, amit akarsz, a világ legtermészetesebb dolga az egész. Ügyfélközpontú kultúrákban, mint az USA, az embernek minden elérhető információt a rendelkezésére bocsátanak, hogy maga választhasson az alternatívák közül. És közben mosolyognak. ... A szabályok hajlíthatók, mindenkire személyre szabottan... Ha Amerikában azt mondják, »nem«, akkor az azt jelenti, hogy »nem«. Itt a hivatalnokokkal vitába lehet szállni ...” (Juhász 2000, 67. old.)

Összességében azonban mégis azt feltételezzük, hogy a kapcsolatérzékeny magyar út és a kapcsolatérzéketlen külvilág találkozása konfliktusokhoz vezet. Az ilyen összeütközés leggyakrabban megjelenő formája az, hogy a magyar gazdaságot és politikát korrupciós kultúraként érzékeli a külvilág³⁰.

A korrupciós kultúra azt jelenti, hogy

„gyakorlatilag nincs olyan ügyintézés – legyen az bármilyen apró is – amelynél az ügyintéző fél ne mérlegelné a kiskapuk keresését, a soron kívüli vagy kedvezményes megoldási lehetőséget, s ugyanakkor ne gondolna ... valamilyen kisebb-nagyobb szívességre, ajándékra, akár előzetes ügyintézési nyomatékként, akár utólagos honoráriumként. Ez utóbbi mozzanat akkor is előtérbe kerül, ha éppen nem vált szükségessé a kiskapuk használata vagy a törvényszegő eljárás. Az adományozásra, hálára mindig gondolni kell. Vagy azért, mert a hivatalnok az ügyfél számára fontos ügyet intézett sikerrel. Vagy azért, mert már korábban is intézett, s épp ideje van a hálának és szívességnek. Vagy pedig azért, mert ügyes-bajos dolog a jövőben is akad, s jobb előre biztosítani a kapcsolatot. Jó példa az előzetes biztosításra a kisvárosi közlekedési rendőr esete, aki az utcai szolgálat közben ma is naponta sok száz barátságos köszönést, intést, biccentést, mosolyt kasszíroz a mellette elhaladó autóvezetőktől.” (Bíró 1998 209-210 old.)

A fenti leírás Romániáról szól, de megállapítása a mai Magyarországra is érvényes, hiszen a korrupciós kultúra nem ismer határokat (különösen, ha annak mindkét oldalán ugyanaz a kultúra lakik). E kultúra lényege tehát az állandó készenlét a kapcsolatok építésére, a minden potenciális szereplő részéről folytonosan megnyilvánuló késztetés a kapcsolatok használatára, a kapcsolati tőke folytonos karbantartására és az ennek során eszközölt beruházások hozadékának rendszeres elemzésére, illetve a többiek „nevelésére”, hogy ők is megtanulják miként szabad (és miként nem) a kapcsolati tőkét alkalmazni. E kapcsolatérzékenység-képző tanfolyam fontos eleme a korrupciós technikák folytonos csiszolása, vagyis a korrupciós helyzetek és szereplők viselkedésének megvitatása, értelmezése.

---

³⁰ A világ korrupciós helyzetét évenként mérő korrupciós index szerint Magyarországon a korrupció mértéke - egy olyan skálán, ahol a 10 jelenti a korrupciótól való teljes mentességet - 1998-ban 5.0, 2000-ben 5.2 volt. E számok egyik lehetséges (kormányzati) olvasata, hogy sikerült visszaszorítanunk a korrupció fekélyét. Egy másik (ellenzéki) olvasat, hogy Magyarország közepesen korrupciós, s ebben – legalábbis rövidtávon - nincs változás. Az én olvasatomban nem szabad ezzel a számmal törődni, mert ez a korrupció mérésének lehető legrosszabb módszerével készült álmérőszám (Sik, 2000).

Mármost, - és nagyon leegyszerűsítetten - a fent jellemzett korrupciós kultúra és a korrupció-ellenes külvilág ütközésének kimenete kétféle lehet:

- A külvilág felismerheti, hogy a magyar korrupció, és alkalmazkodhat hozzá, illetve
- a magyar felismerve, hogy korrupciónak megbélyegezve hosszú távon túl sok hátrány érheti, lemondhat a kapcsolati tőke korrupcióra való használatáról.

Arra, hogy miképpen él együtt vagy vissza a korrupció-ellenes globális világ a hazai korrupció tényével igen nehéz példával szolgálni. Feltételezésekkel azonban élhetünk. Így például nehezen feltételezhető, hogy

- a magyar piacon lábukat megvetni igyekvő multinacionális vállalatok csak a nyelvtudás és a helyismeret miatt lízingeltek maguknak néhány évre volt miniszter(helyettes)t vagy ex-párt(KISZ)-titkárt vagy a privatizáció során csak a bennfentes tudás kellett az átmenetileg helyükön megtartott kisebb vállalati nagykutyától,
- a stróman rendszer (a zsebszerződéssel vásárolt földek, gyárak, iparágak) nélküli a magyar társ korrupcióképességének használatát.
- Izgalmas kérdés, hogy vajon egy magyarországi Suzuki gyárban tapasztalt fekete kassza ötlete a japán vagy a magyar alkalmazottaktól eredt. Ha ugyanis feltételezzük, hogy e kassza nem magán célokat szolgált, hanem célja a majdani korrumpálás anyagi alapjainak megteremtése volt, akkor nyitott kérdés, hogy ez az innovatív ötlet a multinacionális gyakorlat importja vagy a hazai rögválóság exportja volt e?
- Ugyanilyen izgalmas kérdés az is, hogy vajon a világ legmultinacionálisabb cégének, a katolikus egyháznak nemzetközileg alkalmazott megoldása-e a „bitangkassza”, avagy magyar feketepénz gyűjtő innovációval állunk szemben.

Természetesen a kapcsolatfüggő útfüggőség és a globalizáció elvárta kapcsolatfüggetlenség között akkor igazán éles a konfliktus, amikor nem üzleti partnerként, hanem ellenérdekelt felekként ütközik a hazai korrupció világa a korrupciómentes külvilággal. Ha egy hazai vállalkozás akar egy külföldit kiütni a nyeregből, akkor az utóbbi tarsolyából könnyen előkerülhet az érv, hogy a hazai versenyző korrupció formájában meg nem engedett eszközt használ.

„korrupciónak” minősülnek ... a helyi játékszabályok, s ezáltal legitim, sőt morálisan is igazolható lesz az „erősebb kutyák” és a „nagyhalak” gazdasági expanziója, nemcsak a versenyben bizonyulnak jobbnak, hanem erkölcsileg is megdicsőülnek, nemcsak tőkeerejüket, de „tisztaságukat” is fitogtathatják, sőt, a korrupció helyi „szemétdombjainak” eltakarításában ők játsszák a jól seprő új „világseprű” szerepét.” (Szilágyi 1998 258 old.)

Még élesebb az ütközés a kapcsolatérzékeny belvilág és a kapcsolatérzéketlen külvilág között, ha az utóbbit egy, a korrupció-ellenes küzdelemben magának tőkét kovácsoló hivatalos intézmény képviseli. Ennek neve Transparency International (TI). E szervezet céljai s következőkben foglalhatók össze:

„Nemzetközi szinten a TI arra összpontosít, hogy a nemzetközi gazdasági ügyletekből számúzzék a jelentős korrupciót, ezért figyelme középpontjában azok az ügyletek állnak, amelyeket részben közpénzekből finanszíroznak. Ez a kulcsa a jó kormányzat megerősítésének, és hogy elősegítsék az erőforrásoknak Dél- és Kelet-Európa országaiba való áramlását. ... A TI ráirányítja a nemzetközi üzleti tevékenységgel foglalkozók figyelmét Magatartási Zsinórmértékére... Bár a Magatartási Zsinórmérték nem számít jogi erővel bíró okmánynak, pártolása a TI nemzetközi erőfeszítéseinek belépő élének fog számítani. A TI arra törekszik, hogy elveik a lehető legtöbb ország törvényeiben és gyakorlatában tükröződjének vissza. ... A TI ... olyan gyorsan bővíti nemzetközi kapcsolatait, amilyen gyorsan csak lehetséges, számos országban működik együtt a médiával, felhívja a kormányokat, hogy ismerkedjenek meg alaposabban a tevékenységével, kapcsolatokat épít ki a multinacionális társaságok vezetőivel, megbeszéléseket folytat a nem-kormányzati szervezetekkel az együttműködés formáiról, kikéri a tekintélyes fejlesztési hivatalok és szakmai tanácsadók és akadémiai vezetők véleményét és iránymutatását.”

(TI Cselekvési ...1996)

„A Transparency International ma tette közzé 1998. évi Korrupciós Indexét (CPI). A 85 országra kiterjedő korrupciós index a legátfogóbb azok közül, amelyeket a korrupció ellen az egész világra kiterjedő harcot folytató szervezet valaha is közzétett... Az 1998. évi CPI ébresztőt fúj a politikai vezetőknek és az egész közvéleménynek és harcra szólítja fel őket az oly sok országot elöntő korrupcióval szemben - jelentette ki Dr. Peter Eigen, a TI elnöke. Majd így folytatta: "Reménykedünk benne, hogy a CPI nyilvánosságra hozatala arra fogja ösztönözni a kormányokat, hogy szembeszálljanak az országukban tapasztalható korrupcióval. Sok ország igen rossz értékelést kapott az új indexben, ami azt mutatja, milyen súlyos is valójában a korrupciónak nevezett, az egész világra kiterjedő rákos daganat. Ez az, amin változtatni kell."... Az 1998. évi Korrupciós Index azt mutatja, hogy a korrupciót semmiképpen sem lehet kizárólag a fejlődő országokat sújtó ragálnak tekinteni. Számos átmeneti helyzetben lévő Közép- és Kelet-Európai ország nagyon rossz helyezést ér el..." (A TI 85-ös ... 1998)

A TI és a többi nemzetközi szervezet globalizációs szerepe azonban nem korlátozódik csupán a figyelem felkeltésére. A globalizáció erőteljesen jelen van a nemzetközi jog felerősödésének formájában, s abban, hogy ennek hatására a korrupció „helyi” szabályozása is szabványosodik

(Bócz 1998). Ennek „anyagi” alapja a gazdaság globalizációja, a nemzetek feletti szerveződések elterjedése és intézményesedésének erősödése, nemzetközi szervezetek hatalmának növekedése. (Gombár 1998, Farkas 1998).

Másik jele a korrupció globális felértékelődésének, hogy – a TI-vel vagy nélküle, de inkább vele - a Világbank, az OECD, az ENSZ, a WTO mind beszállt a korrupcióellenes küzdelembe, de

„Se szeri, se száma a töméntelen deklarációnak és rezolúciónak, bizottságnak, s e tárgyra összpontosító nemzetközi konferenciának, miként tavaly ülésezett, immár nyolcadszor az Antikorrupciós Nemzetközi Konferencia is Limában. Az e világkonferencia eredményeként született úgynevezett Limai Deklaráció nem kevesebbet, mint a világ összes kormányát, minden létező nemzetközi, helyi és regionális politikai, szakmai és civil szervezetet, minden multilaterális és bilaterális humanitárius segélyszervezetet, valamint a globális gazdaság valamennyi érdemleges szervezetét sorompóba kívánja állítani a korrupcióellenes küzdelemben ... Mi történt itt egyáltalán? Ennyire elromlott mostanában a világ? Vagy eddig is romlott volt, csak most vették észre? Netán valakiknek kost nőtt meg az ereje, hogy érdekeik mentén változtassanak a dolgok állásán?... (Gombár 1998 50 old.)

Gombár szerint ma már nem csak arról van szó, hogy – mint az már régóta létezik – a kereskedelem, művészetek, hírközlés, bűnözés nemzetközi. Hanem arról, hogy alapvető társadalmi folyamatokat nemzetállami keretek fölötti szervezetek határoznak meg. Így van ez a korrupcióval is, ami maga is globalizálódik – miközben azért megmarad a „helyi érdekű” korrupció is. A globális korrupció szembe kerülhet, de fel is használhatja őt, a helyi korrupciót. Ugyanakkor a globális korrupciónak csak globális lehet az ellenszere is, hiszen a nemzetállamnál sokkal hatalmasabb erők mozgatják, de ilyen globális ellenszer nincs, mint ahogy nincs világjog vagy világerkölc, de világrendőrség sem³¹.

A kérdés most már az, hogy van-e esélye a fejezet elején felvetett azon alternatívának, hogy a kapcsolatérzékeny magyar kultúra levesse kapcsolatérzékenységét, s „beálljon a sorba”. Ugyanez a kérdés a fejezet fő témájára átfogalmazva úgy hangzik, hogy van-e esélye annak, hogy a kapcsolatfüggő úton haladó magyar megszűnik korruptnak lenni?

---

³¹ Ám miközben ellenszernek nem jó, a globális korrupció felerősíti a helyi korrupció is, amennyiben ez is jobb, mint a globális, ami nem mi vagyunk. S eközben: „A nemzeti korrupció és klientelizmus ily módon a nemzeti és szociális protekcionizmus összeragasztójává vált, amely ellen a globalizáció érdekében lehet és kell harcolni. A következmény a nemzeti ellenállások mellett a korrupció globalizálódása.” (Lengyel 1998 108 old.).

A válasz, nem sok. Ehhez ugyanis el kellene hinni (és egymással hitetni), hogy a korrupcióról való lemondás nem rontja a gazdaság működőképességét és nem növeli az állami bürokrácia hatalmát, illetve, hogy „tisztá verseny” nem jelenti-e a külföldiek versenyhelyzetének további erősödését. Miért hinné mondjuk az az állampolgár, akinek „bejártott” orvosi kapcsolata van, hogy hálapénz nélkül is megfelelő ellátást kap? Vagy miért kockáztatná az a vállalkozó, akinek meg van a megfelelő kapcsolata az adóhatósággal, a környezetvédelmi felügyelővel és/vagy a többi száz felügyeleti szerv képviselőjével, hogy lemondjon ezen beruházásainak várható profitjáról? Ehhez komoly alternatív befektetésekre, államba és jogba vetett bizalomra és sok jó tapasztalatra lenne szükség³².

Ezek pedig nem nagyon kerülnek. Miért? Gazdaságfejlődési hasonlattal érvelve úgy fogalmaznék, hogy a rendszerváltás útfüggésének kapcsolatfüggése túl jól illeszkedik a gerschenkroni modellbe ahhoz, hogy az véletlen legyen (Gerschenkron, 1984). Ahogy a tőkehiány esetében sajátos intézményrendszerre (a kereskedelmi bankok kiépítésére) volt szüksége az enyhe késésben lévő Franciaországnak, illetve, ahogy az államot kellett felfedeznie ugyan-e célból a fél-periféria országainak, úgy a rendszer váltásához és a kapitalizmus beindításához szükséges tőke megszerzése-mozgósítására a poszt-szocializmusban a kapcsolati tőke jöhetett csak számításba. Sem a gazdaság termelőszektorának, sem a bankoknak nem volt ugyanis tőkéje a rendszerváltás menedzseléséhez és a világhelyzet sem kedvezett egy jó kis eladósodásnak. Az állam szóba sem jöhetett, inkább túl sok, mint kevés volt belőle, s a rendszerváltást megelőzően inkább adóság felhalmozásban és herdálásban, mint tőkeszerzésben jeleskedett. Maradt tehát a kapcsolati tőke. Márpedig ha a korábbi érvek (a kapcsolati tőke nagy tehetetlenségi ereje és ennek struktúraképző ereje mellett) meggyőzőek, s ha az is igaz, hogy más forrása a kapitalizmus további fejlesztésének akkor – noha a játszma nyílt, még sincs nagy esélye rövid távon a kapcsolatfüggő útról való letérésnek.

---

³²A kapcsolati tőke alkalmazásáról való lemondás esélyének alacsony voltát a fogoly dilemma segítségével is jól lehet demonstrálni. Nagyon leegyszerűsítve, ha mindenki kész korrumpálni, s azt is tudja, hogy erre a többiek is készen állnak, akkor miért ne korrumpálnának, ha ezzel nem veszhetnek, de nyerhetnek, ha a másik mégsem korrumpál. Mindez még akkor is igaz, ha mindenki veszít, mert ez esetben a korrupció haszna a veszteség kisebb volta (Galasi-Kertesi, 1985).